

RESSENYES

Cuadernos de Historia Moderna. Monográfico. «Este tesoro lo llevamos en vasijas de barro» (Estudios de Religión y Sociedad en la España Moderna). N° 25, 2000, 401 p.

Revista de História das Ideias. O Estado e a Igreja. Homenagem a José Antunes. Volume 22, 2001, 658 p.

[...] i sobre aquesta pedra edificaré la meua Església [...] ¹

Aquests mots, suposadament pronunciats a la regió romanitzada de la Cesarea a la primera meitat del segle I, són les primeres en què Jesús parla de la seva Església, la comunitat dels seus fidels en la fe. Aquesta Església, fundada sobre Pere, és la que havia de realitzar a la terra el Regne del cel.

A pesar de la insistència evangèlica de donar al poder terrenal el que justament li correspon², i considerar Déu com a íntim i personal³, ben aviat, com és conegut, l'acció dels mateixos homes i dones va portar aquesta comunitat primigènica cap a una institucionalització, on el que era sagrat i el que era profà començaven a perdre llurs límits. Així, la conversió d'un emperador romà al cristianisme, la de Constantí l'any 312, va endegar una forta presència de l'Església cristiana i dels seus bisbes dintre de l'estat

romà⁴, cosa que preparava la institució eclesial per a assimilar a tota la societat.

Des de llavors, a partir d'uns dogmes i ritus cerimonials, allèn d'una articulació territorial complexa, els seguidors de Crist aniran consolidant un poder terrenal, universal i alhora local que farà néixer, entre d'altres, una nova devoció popular, cohesionadora de la població. D'aquesta forma, integrant el que és profà amb el que és religiós, es preparava la definició social per a la religió. Ras i curt, l'Església que Jesús va edificar sobre Pere passaria a ser una Església catòlica i apostòlica, que aniria teixint la seva xarxa evangelitzadora, i consolidant el seu poder terrenal, mitjançant institucions pròpies, al costat de reis i prínceps.

Aquesta nova cultura religiosa, amb distintes matisacions, s'estendrà a la canviant Europa de la servitud i dels prínceps fins ben

1. Mt 16: 18-19, dins A.A.V.V. (1992), *La Bíblia. Versió dels textos originals i notes pels monjos de Montserrat*, Andorra: Ed. Casal i Vall, p. 2059.
2. Vegeu Mt 22: 15-22, *op. cit.*, p. 2071.
3. En aquest sentit vegeu Mt 6, *op. cit.*, p. 2035-2037.
4. Vegeu BROWN, Peter (1989), *El mundo en la Antigüedad tardía. De Marco Aurelio a Mahoma*, Madrid: Ed. Taurus, p. 98-104.

entrats els temps moderns i contemporanis. Dues revistes de l'àmbit acadèmic universitari: *Cuadernos de Historia Moderna* (a partir d'ara *Cuadernos*) i la *Revista de História das Ideias* (d'ara en endavant *Revista*), per mitjà de distintes col·laboracions de professors i investigadors, ens intenten apropar al coneixement de l'Església i de la seva influència, tant social com política, en la societat preindustrial i contemporània abans esmentades.

Ambdues revistes ens proposen un conjunt d'estudis articulats en sengles números monogràfics. Així, *Cuadernos*, editada l'any 2000 pel Departament d'Història Moderna de la Universidad Complutense de Madrid, sota la direcció de María Victoria López —Cordón Cortezo i coordinada per María Elisa Martínez de Vega—, ens presenta aquest monogràfic sota el títol de «*Este tesoro lo llevamos en vasijas de barro*» (*Estudios de Religión y Sociedad en la España Moderna*). Mentre que la *Revista*, publicada l'any 2001 pel Instituto de História e Teoria das Ideias de la Faculdade de Letras da Universidade de Coimbra (Portugal), se'ns presenta sota l'encapçalament de *O Estado e a Igreja. Homenagem a José Antunes*, i vol ser un homenatge al professor portuguès jubilat, prevere i historiador, José Antunes, tal com ens assenyalen el seu director, Luís Reis Torgal, i coordinador, Vítor Neto, a la nota de presentació.

Seguint la seva estructura clàssica, la revista de la Universidad Complutense, a la secció *Estudios* ens mostra sis estudis: «*La jerarquía eclesiástica en la España moderna. Sociología de una élite de poder (1556-1834)*», de Maximiliano Barrio Gozalo; «*Hagiografía y estereotipos de santidad contrarreformista. (La manipulación de san Juan de la Cruz)*», de Teófanés Egido; «*Felipe II y el problema hospitalario: reforma y patronato*», de José García Oro i María José Portela Silva; «*Formas de vida del clero regular en la época de la Contrarreforma: los franciscanos descalzos a la luz de la legislación provincial*», de María Elisa

Martínez de Vega; «*Las cofradías y su dimensión social en la España del Antiguo Régimen*», de Inmaculada Arias de Saavedra i Miguel Luis López-Guadalupe Muñoz; i «*Los Mendoza y lo sagrado. Piedad y símbolo religioso en la cultura nobiliaria*», de Adolfo Carrasco Martínez.

En l'apartat *Notas*, dos articles. El de Juan Ignacio Tellechea Idígoras: «*Felipe II y el Papado*», pretén mostrar-nos, per mitjà de la documentació de l'Arxiu del Vaticà, les relacions entre l'anomenat Rei Catòlic i el Papat, i, com aquell era mereixedor d'aquest títol i, a la vegada, figura cabdal en la qual podien confiar els diferents papes en la defensa del catolicisme. Mentre que l'estudi de la professora de la Universidad de Málaga, Marion Reder Gadow, «*Las voces silenciosas de los claustros de clausura*» ens aporta un complet estat de la qüestió sobre la situació de les dones en els ordes religiosos de clausura, del qual destaca l'oblit al qual han estat sotmeses.

La normativa del concili de Trento referent a la política arxivística de l'Església, que Felip II decretà d'aplicació obligatòria el 12 de juliol del 1564, marca l'inici d'una consolidació en la conservació de la documentació generada per la institució eclesial. Aquestes fonts primàries, memòria escrita de la societat, són ressaltades per Natividad de Diego a la secció *Instrumentos*, en la seva col·laboració «*Los archivos españoles de la Iglesia Católica*», on ens assenjala i descriu els diferents arxius de l'Església catòlica i les possibilitats que ofereixen per a l'investigador de la història de l'Església.

Per a acabar, a l'apartat *Bibliografía*, M. Dolores Pérez Baltasar ens ofereix una selecció bibliogràfica escollida (actes de congressos, revistes especialitzades, reunions científiques, monografies) de la història de l'Església a l'edat moderna, la qual fa referència als aspectes més organitzatius, econòmics i culturals, que, tanmateix, segons l'autora, són els que tindrien una major influència en el conjunt de la societat.

El monogràfic de la Universidade de Coimbra, seguint una estructuració semblant

a *Cuadernos*, ens introdueix per mitjà de catorze aportacions a una llarga i diversa panoràmica en el temps (des del segle XI fins al propassat segle XX) de les relacions entre Església i Estat, les quals conformen el nucli de la *Revista*. Són aquestes: «*Fida memoriae custos est scriptura*»: as «*arengas de memória*» na documentação régia portuguesa nos séculos XI e XIII», de Saul António Gomes; «*A cidade de Coimbra sob ameaça de interdito*», de Maria Helena da Cruz Coelho; «*Fastos e nefastos de la «Summa de libertate ecclesiastica» de Don Egas de Viseu*», de Antonio García y García; «*A essência do poder (eclesiástico) na interrogação teológica de Henrique de Gand: pensar uma situação*», de Mário Santiago de Carvalho; «*As relações entre Estado e a Igreja após a Restauração. A correspondência de D. João IV para o cabido da Sé de Évora*», de José Pedro Paiva; «*Religão e ordem social. Emtorno dos fundamentos católicos do sistema político do Antigo Regime*», de Pedro Cardim; «*Ritualidade e poder na corte de D. João V. A génese simbólica do regalismo político*», de Ana Cristina Araújo; «*Fundação pombalina do mito da Companhia de Jesus*», de José Eduardo Franco; «*O livre-pensamento contra a Igreja. A evolução do anticlericalismo em Portugal (séculos XIX-XX)*», de Fernando Catroga; «*La crisis finisecular: su impacto en el catolicismo español*», de José Manuel Cuenca Toribio; «*O nacionalismo católico em Jacinto Cândido*», de Vítor Neto; «*A quem compete a missão de educar segundo Encíclica «Divini Illius Magistri» de Pio XI (1929)*», de Joaquim Ferreira Gomes; «*Os católicos e a Universidade no Estado Novo de Salazar. «Situação» e «oposição»*», de Luis Reis Torgal; i, l'últim, «*As relações da Igreja-Estado, no Portugal de 1960, à luz do «Diário Conciliar» de D. António Ferreira Gomes*», de Januário Torgal Mendes Ferreira.

A la secció *Varia*, com indica el mateix nom, s'inclouen diferents aportacions que van des de l'estudi de l'antiguitat («*O tempo*

de Platão a Plotino»), fins a la contemporaneïtat («*A origem do Conselho da Europa, a unidade europeia e o posicionamento português*»), les quals s'allunyen de la temàtica eclesiàstica. Una *Recensão crítica* del llibre de Antonio Teixeira Fernandes sobre les relacions entre Església i Estat al *Estado Novo* i a la democràcia encetada el 25 d'abril del 1974; seguida per la secció *Actividade Científica*, on destaca l'aprofundiment en la figura del Dr. José Antunes, objecte de l'homenatge, donen pas a la relació de llibres oferts a l'Instituto de História e Teoria das Ideias, i a les *Revistas Recebidas em permuta*, entre les quals comptem *Manuscripts*.

Tot i tenir l'Església com a tema d'estudi, observem diferents enfocaments, tant en l'espai i el temps, com en l'objecte d'estudi de les dues publicacions. La revista portuguesa posa l'èmfasi en l'aspecte més «polític», i ideològic, de les relacions entre l'Església i l'Estat a les terres del Regne, i posterior República, de Portugal. En els distints articles es fa un estudi diacrònic de les relacions i tensions que, des dels temps medievals fins al *Estado Novo* del segle passat, s'han esdevingut entre el que és polític (*Estado*) i el que és sagrat (*Igreja*), les quals són cabdals per a capir, segons la nota editorial, o *entendimento da sociedade portuguesa*⁵ en l'actualitat.

Aquesta panoràmica a les relacions entre el poder polític i l'esfera religiosa, portuguesos, s'enceta amb l'estudi de documentació reial, escrita a l'època medieval —segles XII i XIII, i, molta procedent de cancelleries— (Saul António, p. 9-49), on es constata que aquestes formes de *laudatio scripturae* segellaven la legitimitat d'un ordre benquista. Maria Helena da Cruz (p. 51-69), amb l'estudi del document de Luis Coutinho (segle XV), ens mostra la superioritat del que és espiritual enfront del que és temporal a l'època en qüestió. Amb la *Summa de Libertate Ecclesiastica* de Don Egas de Viseu (1288-1313), Antonio García (p. 71-95), ens ensenya els efectes reials

sobre l'escrit del bisbe Don Egas, el qual hagué de fugir cap al Regne de Castella, cosa que manifestaria les tensions d'ambdós estaments. Els dubtes del teòleg secular Henrique de Gand (segle XIII) sobre els límits del poder eclesiàstic són tractats per Mário Santiago (p. 97-106). La correspondència entre D. João IV i el capítol de la seu d'Évora (segle XVII) serveixen a José Pedro (p. 107-131) per a establir la cada cop més forta interferència de la Corona sobre el poder espiritual; aquesta seria fruit d'una centralització del poder del monarca, que a mesura que avança la modernitat estendrà la seva influència en camps propis de l'espiritualitat.

Malgrat el caràcter laic de la Constitució portuguesa de 1976, Pedro Cardim (p. 133-174) observa la gran influència que encara té l'Església i es planteja el paper desenvolupat per l'institució eclesial a partir de la modernitat. L'estudi d'Ana Cristina Araujo (p. 175-208) parteix de l'estudi dels cerimonials de la Cort de João V (primera meitat del segle XVIII) per a concloure que la Llei de tractaments del 1739, consagrant i funcionalitzant la política de l'alt clergat, assenyalava una clara tendència regalista, la qual reforçaria l'absolutisme monàrquic. El mite de la Companyia de Jesús a Brasil i a Portugal (murmuradors, comerciants, instigadors de revoltes, contrabandistes, entre d'altres), el qual s'integraria en una morfologia del complot, s'hauria desenvolupat i alimentat, des de la perspectiva despòtica i il·luminista del regalisme pombalista; el Marquès de Pombal representaria, per tant, segons la interessant aportació de José Eduardo Franco (p. 209-253), l'heroi i el salvador de la pàtria.

Els sis estudis restants entren de ple en la contemporaneïtat. Així, Fernando Cartoga (p. 255-354), en un complet estudi sobre el lliurepensament la societat portuguesa, veu les tendències europees, agnòstiques i materialistes del segle XVIII concretar-se en un projecte de laïcització portuguès, que demana la «morte de Deus», com a condició necessària per a l'alliberament, cultural, social i polític, de la humanitat. La col·labo-

ració de José Manuel Cuenca Toribio (p. 355-394), de la Universitat de Còrdova, està centrada en l'estudi de l'anomenada crisi de la fi del segle XIX espanyol i l'efecte que aquesta tingué sobre el catolicisme peninsular, el qual estaria caracteritzat, segons l'autor, per una «ortodòxia granfítica y un recelo invencible por la novedad», observant-hi, emperò, un declivi de les formes barroques en benefici d'altres molt més intimistes.

L'introducció del terme «*nacionalismo*» en el llenguatge polític portuguès, Jacinto Cândido (1857-1926), és el motiu d'estudi de Vítor Neto (p. 395-417); Cândido, sota la seva modernitat, amagaria un conservadorisme subordinat a l'ortodòxia establerta per la Santa Seu, això és el que sosté l'autor. L'encíclica *Divini Illius Magistri* (1929) de Pius XI, el pontificat del qual (1922-1939) va coincidir amb la presència de tres grans ideologies: comunisme, feixisme i nazisme, es planteja la qüestió de l'educació sota el cristianisme, i és tractada en l'article de Joaquim Ferreira (p. 419-423). Luís Reis Torgal (p. 425-450) reflexiona sobre l'*Estado Novo* de Salazar (1932-33 a 1968), el catolicisme del qual, acompanyat d'un autoritarisme i intervencionisme, impregnà diverses esferes de la societat, entre les quals la Universitat. Per a acabar, Januário Torgal (p. 451-464), a la llum del «*Diário Conciliar*» de D. António Ferreira Gomes, que documenta diverses fases del Concili Vaticà II, fa diferents comentaris crítics sobre les relacions entre Església i Estat, a la dècada del 1960, i en ressalta els «aires» d'obertura del Concili, que xoquen amb l'*Estado Novo* salazarista.

Cuadernos, per la seva banda, seguint el versicle 4: 7 de la Carta II de Pau als Corintis que dóna títol al monogràfic, està centrada més en el vessant humà i social de la religió, com aquesta és viscuda per homes i dones. S'endinsa en les relacions de l'home i la dona amb Déu, la seva vida religiosa, l'espiritualitat —tan clerical com secular—, en la «nova» religiositat eixida de Trento i en la sociabilitat portada per mitjà de les institucions eclesials (principalment confraries) vers la societat de l'època moderna.

Una edat moderna, en què la ruptura protestant hauria reviscolat l'esperit cristià, el qual seria seguit per l'anhel reformista de l'Església catòlica i els ordes religiosos, concretat en la Contrareforma del segle XVI i la pietat barroca que vindria després. Tot plegat, com assenyala la coordinadora de la revista, ens indicaria la gran influència de l'espiritualitat cristiana en la societat de l'Europa moderna⁶.

Així, les diferents aportacions abasten tot un ventall de perspectives de la religiositat: l'estudi dels aspectes sociològics —criteris de selecció, edat origen regional, nivells d'instrucció, entre d'altres— dels mil dos-cents bisbes (Maximiliano Barrio, p. 17-59), encarregats de les diòcesis espanyoles en el període 1556-1834; l'afany de transfiguració hagiogràfica («*vidas, virtudes y milagros*») estudiat per Teófanis Egido (p. 61-85), en la figura de sant Juan de la Cruz, en què es tractava de donar-li una imatge en consonància amb la religiositat barroca; la reducció de l'assistència hospitalària, endegada pel rei Felip II, per tal d'abordar amb eficàcia l'esgotat sistema dispers d'hospitals medievals (J. García Oro y M.J. Portela Silva, p. 87-124); la reforma descalça, la qual ix, segons M. Elisa Martínez de Vega (p. 125-187), a mitjan cinc-cents, d'una catarsi interna dins del mateix orde franciscà, davant de la relaxació dels frares i de les noves directrius tridentines; l'estudi de les solidaritats dels grups socials, l'àmbit de la sociabilitat i l'oci, el complex món laboral, entre d'altres, són aspectes que, segons I. Arias Saavedra i M.L. López Guadalupe (p. 189-232), podem conèixer per mitjà de l'associacionisme confraternal, el qual reflectiria la realitat social de l'Antic Règim; la darrera aportació, d'Adolfo Carrasco (p. 233-269), ens proposa resseguir les vinculacions establertes pels Mendoza de Guadalajara amb les distintes institucions religioses de la ciutat (Adolfo Carrasco, p. 233-269), d'aquesta manera, podríem establir l'eix central de la represen-

tació simbòlica del seu llinatge i el grau d'imbricació amb el que és sagrat.

Com a epíleg, voldríem remarcar la importància de les distintes aportacions fetes pels investigadors a les dues revistes. Aquestes signifiquen una aportació metodològica suggeridora, i un enfocament dels anomenats *temes religiosos* més interdisciplinari, en el qual, deixant de banda els continguts doctrinals de l'Església (camp d'estudi de la teologia), s'accentua més el vessant extern de l'Església catòlica, la qual vindria conformada pel seu aparell institucional, que s'esté pel territori enquadrant a tots els membres de la comunitat de Crist, i que, des d'un punt de vista històric, afecta a tota la societat. Aspecte més tractat a *Cuadernos*.

Per altra banda, l'esguard més intern de l'Església (continguts doctrinals) sovint ha produït un conflicte amb l'aspecte més institucional, la qual cosa ha fet que en determinades conjuntures històriques hi hagi hagut prepotències que han trasbalsat la societat civil i han fet prevaler dogmes i «veritats» que sols afectaven (o haurien d'haver afectat!) la comunitat de creients. L'autoritarisme de la jerarquia eclesiàstica ha servit, llavors, per a legitimar un determinat model de societat que sovint s'adeia amb l'autoritarisme monàrquic, cosa que ha implicat tensions i conflictes en voler el poder civil controlar l'eclesiàstic: el regalisme empíric primer, i després el doctrinari, entre d'altres. Aspectes ben documentats i estudiats per la *Revista* portuguesa.

Bibliografia consultada

- A.A.V.V. (1992). *La Bíblia. Versió dels textos originals i notes pels monjos de Montserrat*. Andorra: Casal i Vall.
- BROWN, Peter (1989). *El mundo de la Antigüedad tardía. De Marco Aurelio a Mahoma*. Madrid: Taurus.

Josep Alavedra i Bosch
Universitat Autònoma de Barcelona